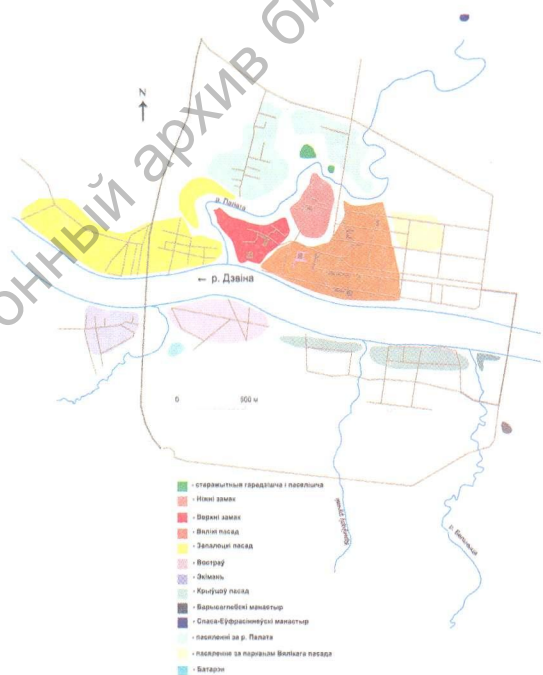

ПОЛАЦК, горад, цэнтр Полацкага р-на, на р. Зах. Дзвіна пры ўпадзенні ў яе р. Палата. За 100 км ад Віцебска, вузел чыгунак і аўтадарог.

П. (летапісны Полотеск, Полотыск, Полтеск, паводле скандынаўскіх sag Poltesjuborg) — адзін з самых стараж. гарадоў усх. славян. Упершыню ўпамінаецца ў «Аповесці мінулых гадоў» пад 862. Засн. крывічамі. Хуткаму развіццю горада спрыяла размяшчэнне яго на гандл. шляху з Рыжскага заліва да Кіева і Чорнага мора, праз вярхоўі Зах. Дзвіны і Волгі да краін Усходу. Значэнне П. як цэнтра транзітнага гандлю ў 9—11 ст. пацвярджаюць знаходкі скарбаў арабскіх (у 1973 каля в. Казьянкі знойдзена каля 8 тыс. сярэбраных дырхемаў) і зах.-еўрап. манет (*Полацкі манетна-рэчавы скарб*). У 10—13 ст. цэнтр буйнога княства, што належала прадстаўнікам самастойнай дынастыі Рагвалодавічаў. Каля 980 у П. княжыў Рагвалод (забіты кіеўскім кн. Уладзімірам Святаславічам, які сілай узяў у жонкі яго дачку Рагнеду), з 988 — Ізяслаў Уладзіміравіч, з 1003 — Брачыслаў Ізяславіч. Пры Усяславу Брачыславічу (1044—1101) П. дасягнуў найвышэйшага росквіту, стаў гандл. канкурэнтам Кіева. Былі развіты кавальскае, ювелірнае (*Полацкі рэчавы скарб*, *Полацкая ювелірная вытворчасць*), кастарэзнае, гарбарнае, ша-

вечкае і інш. рамёствы. У 12 ст. ў П. працавалі майстар-ювелір Лазар Богша і дойдлід Іаан, сфарміравалася самабытная *Полацкая архітэктурная школа*, шэдэўрам якой з’яўляецца *Полацкая Спаса-Праабражэнская царква*. З 992 існавала самастойная епіскапская кафедра. У 12—13 ст. актыўна дзейнічала полацкае веча, якое абаяралася на апалчэнне гараджан. У пач. 13 ст. жыхары П. разам з лівамі, эстамі, латгаламі змагаліся супраць нямецкіх крыжакоў, якія ўварваліся ў Прыбалтыку і захапілі гарады Полацкай зямлі Герцыке і Кукенойс. Дружны полацкага кн. Уладзіміра неаднаразова выступалі супраць нямецкіх рыцараў (1203, 1206, 1216). З 1307 П. у складзе ВКЛ. У 14—16 ст. самы вял. горад на тэр. Беларусі, меў асобны прывілеі, гандляваў з Рыгай, Лівонскім ордэнам, Ноўгарадам, Псковам, Масквой і інш. гарадамі. У 1-й пал. 14 ст. ў П. княжыў Воін, потым Нарымонт (у хрышчэнні Глеб), у 2-й пал. 14 ст. — апошні полацкі кн. Андрэй Полацкі (сын вял. кн. ВКЛ Альгерда). З 1382 горадам кіравалі намеснікі. У 1498 П. атрымаў магдэбургскае права, пасля 1509 пабудавана *Полацкая ратуша*. З пач. 16 ст. — цэнтр ваяводства. З 16 ст. вядомы герб П.: у блакітным полі трохмачтавы карабель з паднятымі ветразямі (стараж. хрысціянскі сімвал). У час Інфлянцкай вайны (1558—82) П. у 1563—79 займалі маскоўскія войскі. У ходзе вайны большасць мураваных цэркваў 12 ст. была зруйнавана. З помнікаў Полацкай архіт. школы працягвалі існаваць *Полацкі Сафійскі сабор*, *Полацкая царква Раства Хрыстова*. У 1581 Стэфан Баторый перадае ўсе праваслаўныя храмы і манастыры *Полацкаму езуіцкаму калегіуму*. Сафійскі сабор уваходзіць у склад *Полацкага базільянскага кляштару*. У час вайны Расіі з Рэччу Паспалітай 1654—67 П. заняты рус. войскамі, але паводле Андрусаўскага перамір’я 1667 вернуты Рэчы Паспалітай. У 1772 да Расіі адышла правабярэжная, а ў 1793 — левабярэжная частка П. З 1776 — цэнтр губерні, у 1778—96 — намесніцтва, з 1796 — павета Бел., з 1802 — Віцебскай губерняй.

Гісторыя археал. вывучэння П. пачынаецца ў 1928 (экспедыцыя Інбелкульту пад кіраўніцтвам А.М.Ляўданскага). Горад даследавалі ў 1957, 1966—67 М.К.Каргер, у 1959—60 А.Р.Мітрафанаў, у 1961—62 В.Р.Тарасенка, у 1961—64, 1967—68, 1979—80 Г.В.Штыхаў, у 1975—79 Вал.А.Булкін, у 1976—77 П.А.Рапапорт, у 1986—93, 1995 С.В.Тарасаў. У 1986, 1989—92, 1996—97 археолага-архіт. даследаванні на тэр. Вял. пасада здзяйснялі Н.І.Здановіч, П.А.Русаў, Г.М.Сагановіч. З 1995 археал. вывучэнне горада праводзіцца на базе Полацкага дзярж. ун-та (з 2000 раскопкі ўзначальвае Дз.У.Дук). У 1995—96 Верхні замак і Востраў даследаваў М.В.Клімаў. З 2008 пачала дзейнічаць комплексная археал. экспедыцыя ІГ НАН Беларусі, Полацкага дзярж. ун-та і Нац.

Полацкага гісторыка-культ. музея-запаведніка. Археал. нагляд ажыццяўляўся С.В.Тарасавым, Дз.У.Дукам, М.В.Клімавым, С.Дз.Дзярновічам і А.А.Салаўёвым.

Найб. стараж. пасяленні П. — *Полацкае гарадзішча* (дзяцінец), *Полацкія паселішчы* на правым і левым берагах Палаты. На аснове пачатковых паселішчаў у 11 ст. фарміруецца *Полацкі вакольні горад* («малы пасад»), пляцоўка *Полацкага Верхняга замка* пры вусці Палаты становіцца адміністрацыйна-цырыманіяльным цэнтрам горада, будзецца Полацкі Сафійскі сабор, у 12–14 ст. — *Полацкі княжацкі храм* і *Полацкі княжацкі царам*. У 14 ст. дзяцінец перанесены на Верхні замак, які атрымаў назву ў 16 ст., калі быў пабудаваны *Полацкі Ніжні замак*. З Пн і У горад быў абкружаны *Полацкім курганым некропалем 9–10 ст.* Мураваныя храмы і *Полацкія манастыры* ахоўвалі горад з Пн, Пд і З. Каля манастыроў і цэркваў знаходзіліся *Полацкія моелкі 12–18 ст.* З к. 10 ст. засяляецца тэр. *Полацкіх Задзвінскіх пасадаў* (Старая Слабада і Востраў), у к. 15 ст. — задзвінскіх Крыўцовага і Экіманскага пасадаў. У 16 ст. акрамя Верхняга і Ніжняга замкаў планіровачную структуру горада вызначалі правабярэжныя пасады ўздоўж берагоў Дзвіны і Палаты: *Полацкі Вялікі пасад*, *Полацкі Запалоцкі пасад*. У ваколіцах размяшчаліся неўмацаваныя *Полацкія сельскагаспадарчыя прадмесці*. Меў развітую сістэму ўмацаванняў. У 16 ст. пабудаваны драўляныя будынкі Полацкага езуіцкага калегіума (пазней мураваныя). У 18 ст. ў П. існавала мноства мураваных манастыроў, кляштараў і касцёлаў: Богаяўленскі манастыр (у 17 ст. пры ім дзейнічала брацтва і школа), касцёлы і кляштары бернардынцаў, дамініканцаў, францысканцаў, базыльян. У 9–18 ст. адбывалася станаўленне полацкіх гіст. помнікаў, закладаліся асновы сучаснай гіст. тапаграфіі горада.

Літ.: Алексеев Л.В. Полоцкая земля в IX–XIII вв.: (очерки истории Северной Белоруссии). М., 1966; Штыхов Г.В. Древний Полоцк (IX–XIII вв.). Минск, 1975; Тарасаў С.В. Полацк IX–XVII стст.: гісторыя і тапаграфія. Мінск, 1998; Дук Дз.У. Полацк XVI–XVIII стагоддзяў: нарысы тапаграфіі, гісторыі матэрыяльнай культуры і арганізацыі жыццёвай прасторы насельніцтва беларускага горада. Наваполацк, 2007; Яго ж. А.М.Ляўданскі — пачынальнік полацкай археалогіі // Беларускае Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых даследаванняў (да 80-годдзя пачатку археалагічных раскопак у г. Полацку): зб. навук. прац рэсп. навук.-практ. семінара, Полацк, 20–21 лістап. 2008 г. Наваполацк, 2009; Яго ж. Гісторыя археалагічнага вывучэння полацкіх пасадаў // Вестн. Полоцкого гос. ун-та. Сер. А. Гуманит. науки. 2009. № 2.

Дз.У.Дук, С.В.Тарасаў, Г.В.Штыхаў.